

תוספות ותיקוני נוסח גאוגרפיים בפירושי רמב"ן לתורה

דוד שניאור

כיצד יכלו פרשני ימי הביניים לעסוק בסוגיות גאוגרפיות של ארץ ישראל למרות ריחוקם הגאוגרפי? תשובה לשאלה זו ניתן למצוא במחקר פרשני המקרא מתקופת ימי הביניים בתחום הגאוגרפיה המקראית, שהתרחב לאחרונה בעיקר אצל רש"י,¹ ובייחוד במחקר חמש המפות שצייר לפירושו (במ' לד' 3, 11; שופ' כא 19; יח' מה, מח).² שאלה מסוג שונה עוסקת בידיעות הגאוגרפיות של רמב"ן על אודות ארץ ישראל לפני שהגיע אליה, ובמיוחד באיזו מידה השפיעו הגעתו לארץ והיכרותו עם הגאוגרפיה של ארץ ישראל מקרוב על פירושו לתורה.

בשנים האחרונות, עסקו רבים במחקר התיקונים והתוספות של רמב"ן בפירושו לתורה בעקבות הגעתו לארץ ישראל. מחקרים אלו משווים בין פירושו לתורה שנכתב בספרד ('מהדורה ספרדית') לבין השינויים במהדורת פירושו לתורה שנכתבה בארץ ישראל ('מהדורה ארץ-ישראלית'), בעזרת השוואה בין כתבי-היד של מהדורות אלו.³ חלק מתוספות ותיקונים אלו קשורים למקורות שלא היו בידי,⁴ חלקם קשורים לשינוי דעתו הפרשנית וחלק מועט מהם,

1 נ' אליקים, 'הגאוגרפיה של ארץ ישראל וסביבותיה בפירושי רש"י לתנ"ך', אורשת א (תש"ע), עמ' 21–45; ד' שניאור, 'גישתם הפרשנית של רש"י, רשב"ם, רד"ק ורמב"ן לנושאים גאוגרפיים במקרא', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ב.

2 מפות אלו תוארו ונחקרו בשנים האחרונות על ידי כמה חוקרים. ראו הפניות במאמרו של ב"ז קדר, 'מפת ארץ כנען שצייר רש"י ורקעה הכרטוגרפית', 'הקר', ב"ז קדר ו' קפלן (עורכים), ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע, עמ' 111–118; 'עופר', 'מפות ארץ ישראל בפירושי רש"י לתורה: ומעמדו של כ"י לייפציג 1, תרביץ עו (תשס"ז), עמ' 435–443; ד' שניאור, 'ערכה של מפת תחומי ארץ ישראל בפירושי רש"י בכ"י פריז 155', תרביץ עח, ג (תשס"ט), עמ' 371–381.

3 ק' כהנא, 'הוספות רמב"ן לפירושו לתורה', המעיין ט (תשכ"ט), עמ' 25–47; מ' סבתו, 'על נוסח פירושי רמב"ן לתורה', מגדים כג (תשנ"ה), עמ' 71–81; הנ"ל, 'תוספות רמב"ן לפירושו לתורה', מגדים מב (תשס"ה), עמ' 61–124; Y. Ofer, 'The Two Lists of Addenda to Nahmanides' Torah Commentary: Who Wrote Them?', *JSQ* 15 (2008), pp. 321–352.

4 כגון: הציטוטים מתרגום ירושלמי סבתו, תוספות רמב"ן [לעיל הערה 3], עמ' 90, הערה 89; השימוש ברבינו חננאל (כהנא, שם, עמ' 42, הערה 3; 'יעקבס', ספרים חדשים שהתגלו לרמב"ן בהגיעו לארץ ישראל', *JSJ* 11 [2012], p. 14).

ובהם עוסק מאמר זה, קשור למציאות הגאוגרפית בארץ ישראל, שאליה התודע מקרוב עם הגעתו ארצה.

כהנא בדק חמישה כתיבידי של פירוש רמב"ן לתורה, וציין כי בארבעה מתוכם מצויה בסוף הפירוש רשימה מרוכזת של הוספות רמב"ן לפירושו.⁵ בסך הכול ספר כהנא מאה שלושים וארבע תוספות המתועדות ברשימות, אולם אין מדובר בתוספות הנמצאות ברשימה אחת ובמיקום יחידי (בסוף הפירוש או בתוך הגליון), אלא בסך התוספות מתוך כל כתיבידי. לדברי יוסף עופר, ישנן הרבה יותר תוספות מכפי שחשבו בתחילה, ולדבריו יש יותר משלוש מאות קטעי תוספות בפירוש רמב"ן, חלקן ברשימות מפורטות בסוף פירושו לחומשים וחלקן לא ברשימות.⁶

במסגרת מחקר זה בדקתי שמונה עניינים גאוגרפיים בפירוש רמב"ן ששיערי שיש בהם תוספת או שינוי שרמב"ן ערך בעקבות הגעתו לארץ, בעזרת השוואה בין עשרה כתיבידי. ההשערה התבססה על העובדה שבמקרים אלו תיאר רמב"ן פרטים גאוגרפיים שמקורותיהם אינם מוכרים לנו.

תחילה נתאר בקצרה את דרכו הפרשנית של רמב"ן בענייני גאוגרפיה במהדורה הספרדית. רמב"ן הלך בדרכם של פרשנים אחרים בתחום הגאוגרפי (כמו רש"י, ראב"ע ורד"ק), ובעת כתיבת פירושו בספרד הסתייע במקורות מן המקרא,⁷ חז"ל,⁸ תרגום אונקלוס⁹ וכן פרשנים שקדמו לו.¹⁰ מידע גאוגרפי נוסף, שממנו יכול היה רמב"ן ללמוד על אודות הגאוגרפיה של ארץ ישראל, הוא תיאורי מסעות של מבקרים בארץ בתחילת ימי הביניים: יעקב בן נתנאל הכהן

5 כהנא, שם.

6 המחקר המקיף ביותר בתחום זה הוא ספרם של עופר ויעקבס שיצא לאור, לאחרונה, בעת חיבורו של מאמר זה: 'עופר ויעקבס, תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל, ירושלים תשע"ג. כינויין של מהדורות רמב"ן אצל עופר ויעקבס הוא: 'מהדורה קמא' (מהד"ק) למהדורה שנכתבה בספרד ו'מהדורה בתרא' (מהד"ב) למהדורה שנכתבה בארץ ישראל.

7 על זיהוי לידת אברהם ב'חרן' ולא ב'אור כשדים' הוא כותב: '[...] אברהם אבינו לא נולד בארץ כשדים, כי אבותיו בני שם היו, וכשדים וכל ארץ שנער ארצות בני חם; והכתוב אמר 'ויגד לאברהם העברי', לא "הכשדי"; וכתוב "בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור" (בר' יא 28); על זיהוי 'אלון מורה' ליד 'שכם' הוא כותב: 'ואילון מורה זה הוא במקום שכם, ונקרא גם כן "אילוני מורה", כמו שכתוב "מול הגלגל אצל אילוני מורה", ושם הר גרזים והר עיבל בשכם, וקרוב לירדן שבאו שם בתחלת ביאתם לארץ [...] (בר' יב 6).

8 בהסבר השם 'הר החר' (במ' 6-7) מביא רמב"ן מקור מדרשי: 'ושמו מוכיח, כי הוא יקרא "הר", ויאמרו לו "ההר" לגודלו וארכו; וכך אמרו רבותינו: שהיה הר על גבי הר' (במדבר רבה יט, טז; ובנוסח דומה: תנחומא חוקת, לו).

9 בשונה מרש"י, שהסביר שרק הגילוס נקרא 'אור' (בר' מא 1), סבור רמב"ן, כפי שתרגם אונקלוס, שכל נהר נקרא 'אור': 'ולדעתי כדברי אונקלוס כן הוא, כי "אור" ו"נהר" לשון אחד' (בר' מא 1).

10 על זיהוי 'אררט' במזרח הוא מביא את דברי ראב"ע (הפירוש הקצר): 'ורבי אברהם אמר: כי הרי אררט במזרח; ויפה אמר, כי הם במזרח, קרובים לאשור' (בר' יא 2); בשונה מרש"י, שפירש את המילה 'חובה' באופן סמלי, בהקשר של רדיפת אברהם אחרי ארבעת המלכים עד 'דן' ועד 'חובה' (בר' יד 15), סבור רמב"ן ש'דן' ו'חובה' הם שני מקומות שונים, כשם שפירש רד"ק.

(תחילת מאה י"ב), בנימין מטודלה (1170), ר' פתחיה מרגנשבורג (1175), ר' שמואל בן שמשון (1210), יהודה אלחריזי (1218) ור' יעקב, שליחו של ר' יחיאל מפריס (אמצע מאה י"ג).¹¹ חובתנו לסייג במעט את כמות המידע הגאוגרפי הפוטנציאלי בתיאורי מסע אלו,¹² שאמנם כללו תיאור מרחקים¹³ וכיוונים, אך כללו בעיקר דמויות בולטות ומסורות מקומיות שמהם התרשמו עולי הרגל, וכן סיפורים ואגדות.

מידע ממקורות אחרים עשוי היה להגיע לרמב"ן מצלבנים וצליינים בתקופתו. יחד עם זאת, חשוב לדעת כי אצל עולי הרגל הנוצרים התפתחה הגאוגרפיה הקדושה, כאשר לא אחת הם ביקשו לזהות אתר קדוש במקום שכלל איננו קשור למיקום הגאוגרפי המופיע בפסוקים.¹⁴ הדבר נבע בעיקר משיקולי נוחות של הקרבה לדרך ראשית. בדומה לזה, מסיבות אחרות, הייתה נטייה להגנים בתיאור גודל ערים שהיו חשובות לנצרות.¹⁵ החוקרים הסיקו שיש להתייחס בהסתייגות רבה לדיוק הגאוגרפי המופיע במפות הנוצריות בימי הביניים, שנבע ממפות שונות שצוירו ברובן על ידי נזירים,¹⁶ אשר ניסו להמחיש את מבנה העולם על פי השקפת הכנסייה הנוצרית,¹⁷ וכמעט שלא היה להן שימוש יום-יומי לצורך התמצאות.¹⁸ לאור זאת, אם רמב"ן הכיר את

11 ככל הידוע לי, האפשרות שרמב"ן השתמש בדיעות גאוגרפיות של עולי רגלים ויומני מסע טרם נחקרה ביסודיות. בהמשך מובאת כמה התייחסויות לאפשרות זו.

12 המניעים למסעות לארץ ישראל היו בעיקר דתיים, כגון ביקור בקברים ובמקומות קדושים, ואף כלל ניסיון למצוא את עקבותיהם של עשרת השבטים, ראו: 'פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים, א' פרידמן ומ' ארליך (עורכים), ירושלים תשס"א, עמ' 176–180. כמו כן, ישנו תיעוד של הגעה לארץ לצורך גיוס כספים, כדוגמת שליחו של ר' יחיאל מפריס, שבראש רשימת המקומות שבארץ ישראל כתב: 'הלק ובא בכל גלילי ארץ ישראל ובעכו ובכל שאר גלויות להוליך נדבה גדולה למדרש הגדול דפרישי' ('בן צבי, 'מנני כתבי הקברות לר' יעקב מפרישי', מורח ומערב ג [תרפ"ט], עמ' 4).

13 השימוש הנפוץ במדידת מרחקים אצל בנימין מטודלה היה בימי הליכה ובפרסה (מוערכת כ-4.5 ק"מ). פראוור ערך בדיקה בכשלושים מקומות שונים שבהם מטודלה השתמש ב'פרסה', ומסקנתו היא כי הטווח הוא 4–7 ק"מ (אך ישנם כמה מקרים בהם יש סטייה קיצונית ממרחק זה). פראוור אמד, לפי ציורו ימי המסע בארץ והמרחקים שהלק, כי מטודלה שהה בארץ כחודש וחצי עד חודשיים (פראוור, שם, עמ' 197–198).

14 לבונה, לדוגמה, נמצאת בסמוך לשילה (שופ' כא 19). הצלבנים הסבו את שמה ל'ול' דלונא' (עמק הירח), וסברו ששם התרחש הנס בימות יהושע – 'שמש בגבעון דם וירח בעמק אילון' (יהו' 12). זיהוי מוטעה זה השפיע על המסורת הערבית שקראה למקום א'לובאן (הירח), ואותו זיהה בנימין מטודלה עם אילון המקראית.

15 ס' מקורמק, 'מקומות קדושים: ארגון הטופוגרפיה הקדושה בשלהי העת העתיקה', א' לימור וא' ריינר (עורכים), עלייה לרגל: יהודים, נוצרים, מוסלמים: אסופת מאמרים, רעננה תשס"ה, עמ' 230–242.

16 P. D. A. Harvey, 'The Holy Land on Medieval World Maps', idem (ed.), *The Herford World Map: Medieval World Maps and their Context*, London 2006, p. 243

17 י' שטנר, מפת ארץ ישראל ותולדותיה, ירושלים תשי"א, עמ' 29. שטנר מפרט דוגמאות שכיהות לתופעה זו: ציור גודלה העצום של 'ארץ הקודש' במפות תבל, המשתרעת עד רבע מכלל שטחה של המפה, וכן הצבת ירושלים בטבור העולם (שם, עמ' 37).

18 P. D. A. Harvey, 'Medieval Maps', J. B. Harley and D. Woodward (eds.), *The History of*

המקורות הגאוגרפיים הנוצריים בתקופתו, יש לקוות שלא עשה בהם שימוש, מאחר שלא היה זה מידע שימושי ומדויק.

בהמשך המאמר נעסוק בבחינת עניינים גאוגרפיים – תיאורי אתרים ומרחקים, תוך ניסיון לבדוק אם במקרים אלו השתמש רמב"ן במקורות מידע גאוגרפיים שאינם מתוך המקרא, מחו"ל או מפרשנים שקדמו לו, ואם ניתן להצביע על מקורות מידע גאוגרפי שרמב"ן התוודע אליהם רק לאחר הגעתו לארץ.

בטבלה המצורפת למאמר הבאנו את פירוט העניינים הגאוגרפיים שלגביהם ערכנו השוואה בין המהדורה הספרדית למהדורה הארץ-ישראלית (סדר המקורות הינו לפי סדר הופעתם במקרא). ראוי לציין כי לא בכל המקרים נמצאו תוספת או תיקון, אך הבאנו אותם כדי לשקף את ממצאי ההשוואה.

1. 'חקרנו וידענו' – על הזיהוי הגאוגרפי של אור כשדים (בר' יא 28)

כאמור, לאחר הגעתו לארץ, נחשף רמב"ן לידע ולמקורות בנושאים גאוגרפיים, שלא היו מוכרים לו קודם לכן. אחד העניינים הגאוגרפיים שעסקו בו הפרשנים נוגע לציווי שנאמר לאברהם: 'לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך' – ניתן להבחין שיש בפסוק ריבוי תיאורים של מקום מושבו של אברהם. רש"י וראב"ע הסבירו שאברהם נולד באור כשדים והתייחסו בפירושיהם לשאלות מדוע ומתי נאמר לאברהם הציווי ללכת לארץ כנען. רמב"ן סבור שאברהם נולד בחרן, ולאחר מכן עזב עם משפחתו לאור כשדים, והציווי ללכת לארץ כנען נאמר לו לאחר שחזר למקום לידתו בחרן:

[...] אברהם אבינו לא נולד בארץ כשדים, כי אבותיו בני שם היו, וכשדים וכל ארץ שנער ארצות בני חם; והכתוב אמר 'ויגד לאברם העברי', לא 'הכשדי'; וכתוב 'בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור', ומלת 'מעולם' תורה כי משם תולדותם מאז, וכתוב 'ואקח את אביכם את אברהם מעבר הנהר' [...] (הפירוש לבר' יא 28).

לדעת רמב"ן, נולד אברהם בחרן, והוא מביא מספר הוכחות מן הכתוב לדבריו אלו: (א) אבותיו של אברהם הם מזרע שם, ואילו כשדים ושנער שייכים לבני חם (בר' י"א; י"ג); (ב) על אבותיו של אברהם נאמר שהם ישבו מעולם בעבר הנהר, היא ארם (יהו' כ"ד 3–2). בנוגע לדברי חז"ל על אודות אברהם שנחשב בכותא (בבלי, בבא בתרא צא ע"א), מסביר רמב"ן שכותא איננה באור כשדים אלא בארץ ארם נהריים, ומוכיח זאת מכתובים אחדים

(מל"ב יז 24, 30). אחר דברים אלו מחזק רמב"ן את סברתו על 'ראיות מהשטח' – מידע שקיבל מתלמידים (?) תושבי ארם נהריים:

חקרנו וידענו על פי תלמידים רבים שהיו יושבי הארץ ההיא, כי כותא¹⁹ – עיר גדולה בין חרן ובין אשור, רחוקה ממדינת בבל, ובינה ובין חרן כמו ששה ימים, אבל היא נכללת בעבר הנהר, בעבור היותה בין נהרים, בין נהר פרת גבול ארץ ישראל ובין חדקל ההולך קדמת אשור (פירושו לבר' יא 28).

תוספת זו לפירושו אינה מופיעה במהדורה הספרדית, ואף בחלק מכתבי־היד של המהדורה הארץ־ישראלית היא נעדרת, כפי שניתן לראות בטבלת השוואת כתבי־היד של פירוש רמב"ן, המובאת להלן. סביר להניח שתוספת זו לפירושו נכתבה בעקבות הגעתו לארץ ומפגש עם תלמידים תושבי ארם נהריים לשעבר.

2. 'ידוע כי מרחק רב בין אלוני ממרא' (בר' יד 15)

בחלק מכתבי־היד של המהדורה הארץ־ישראלית, נמצא תיקון לפירושו בעניין המרחק שעשה אברהם לדמשק בעת שרדף אחרי ארבעת המלכים כדי להציל את לוט; בהיותו בספרד פירש רמב"ן שאברהם יצא למלחמה זו מאלוני מורה ליד שכם, אף שבכתוב נאמר שאברהם יצא מאלוני ממרא, וכך כתב: 'ידוע כי המרחק רב בין אלוני מורה אשר הוא בתחילת ארץ ישראל בעבר הירדן ושם הר גריזים והר עיבל [...]'. (בר' יד 15).²⁰ בהיותו בארץ הבין רמב"ן שאלוני ממרא איננה אלון מורה, ובעקבות כך תיקן את הסברו וכתב: 'ידוע כי מרחק רב בין אלוני ממרא אשר בחברון בארץ יהודה [...]'.²¹

3. 'כי/שאינ המרחק רב בין ארם נהרים ובין ארץ כנען' (בר' כב 20)

הגדרת מרחקים מופיעה בפירוש רמב"ן בכמה אופנים: משך ימי הליכה, כגון: 'כמהלך שבעת

19 נראה שזאת 'כותא', שמלך אשור הגלה ממנה גויים לשומרון: 'ויבא מלך־אשור מבבל ומכּוּתָהּ וּמְחַמַּת וּסְפָרְנִים וְיִשָּׁב בְּעָרֵי שְׁמֶרֶן תַּחַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּרְשׁוּ אֶת־שְׁמֶרֶן וַיֵּשְׁבוּ בְּעָרֶיהָ' (מל"ב יז 24).
20 גם ראב"ע וחזקוני לא הבחינו בין 'אלוני ממרא' ל'אלוני מורה': "מורה" – "א שהוא ממרא בעל ברית אברהם ויתכן שהוא אחר" (ראב"ע); "'עד אלון מורה" – [...] ואלון מורה ואלוני ממרא חד הוא' (חזקוני).

21 בכתב־יד אחד מצאנו דבר שנראה כמו תיקון של מעתיק, שלא הייתה בידי המהדורה השנייה של פירוש רמב"ן, ותיקן בהשפעת לשון הכתוב (במקום מורה – ממרא), וכך יצא נוסח משובש גם מבחינת פירוש רמב"ן וגם, כמובן, מבחינה גאוגרפית: 'ידוע כי מרחק רב בין אלוני ממרא] אשר הוא בתחלת ארץ ישראל בעבר הירדן ושם הר גריזים והר עיבל לדמשק אשר הוא חוץ לארץ' – כת"י טורינו, הספרייה הלאומית A II 11 (מתכ"י, ס' 35117).

ימים' (רמב"ן לבמ"ן יג 2) או מידת מרחק, כגון: מיל (בר' לה 16; דב' ז 12) ופרסה (שמ' יז 5).²² בפירושו של רמב"ן מצויים מספר אזכורים של מרחקים בין מקומות שונים: המרחק בין כותא לחרן (בר' יא 28), המרחק מאלוני ממרא לדמשק (בר' יד 15), המרחק מארם נהרים לארץ כנען (בר' כב 20), המרחק מחברון לדותן (בר' לו 14), המרחק בין דותן לגלעד ולמצרים (בר' לו 25), הגעתו של עמלק ממרחק (שמ' יז 16) ועוד.

בחלק מהמקרים הגדיר רמב"ן את המרחקים באמצעות שם תואר, כגון 'רב': 'כי אין המרחק רב בין ארם נהריים ובין ארץ כנען' (בר' כב 20); 'זכיר הכתוב המקום אשר שלחו משם, לומר כי היה מרחק רב ביניהם ולכן עשו עמו רעה, כי רחוקים היו מאביהם' (בר' לו 14); 'ואלו המקומות – אין ביניהם מרחק רב' (דב' י 6–7). שמות תואר נוספים הם: 'קרוב' או 'קרובה' וכן 'רחוק': 'ארץ אררט בשפל הכידור קרוב לבבל' (בר' ח 5); 'כי בצור הקרובה לעכו' (תוספת רמב"ן, שמ' ל 13);²³ 'זשם הר גרזים והר עיבל בשכם, וקרוב לירדן שבאו שם בתחלת ביאתם לארץ, אבל "אילוני ממרא" (בר' יח 1) הוא מקום אשר הוא בעיר חברון, רחוק מן הירדן' (בר' יב 6–7).

מניין ידע רמב"ן מה הם המרחקים בין המקומות שהזכיר? אף שציינו כי ניתן להבין מפירושו שהכיר ספרי מסעות מארץ ישראל עוד בהיותו בספרד, הרי חלק מהמקומות כמו דותן, אלוני ממרא ואלוני מורה, שהינם אתרים מקראיים, לא צוינו כלל בספרי המסעות, לעומת מקומות אחרים, בעיקר כאלה הקשורים לקברים, כמו טבריה, ציפורי, מירון וכו'.²⁴ לכן היינו מצפים שנושא קביעת המרחקים של המקומות שזכרו בפירושו יהיה מושפע ישירות מהמצאותו בארץ, אם מהכרת המציאות הגאוגרפית, ואם מהכרת מקורות חדשים, שלא היו מוכרים לו בספרד. יחד עם זאת, בחלק מהמקרים מצאנו שקביעת מרחקים אצל רמב"ן מופיעה כבר במהדורה הספרדית של פירושו,²⁵ ולא תמיד היא תואמת את המציאות הגאוגרפית, כפי שניתן להתרשם מפירושו לפסק זה (בר' כב 20).

22 בחלק מכתבי־היד מצויה גרסה אחרת: 'כמהלך פרסה או פרסאות'; ראו להלן בטבלה.

23 כבר בנימין מטודלה כותב שהמרחק בין צור לעכו הוא מהלך יום אחד בלבד: מסעות ר' בנימין, י"ד אייזנשטיין, אוצר מסעות: קובץ תיורים של נוסעים יהודים בארץ ישראל, טוריא, מצרים וארצות אחרות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 25. אך כאמור, דברי רמב"ן אלו שנאמרו בקשר למציאת מטבע השקל בעכו, הינם תוספת שנכתבה בארץ.

24 ר' שמואל בן ר' שמשון כותב: 'אלה הדברים ראוי להיכתב ולהבין לידע מקום קברי אבותינו אשר בזכותם העולם קיים' (אייזנשטיין [לעיל הערה 23], עמ' 63); ר' יעקב מפריס כותב: 'אלה מסעי בני ישראל הרוצים ללכת להשתטח ולהתפלל על קברי האבות הצדיקים והקדושים אשר בארץ ישראל' (אייזנשטיין [שם], עמ' 66).

25 מושקוביץ ציטט ארבעה מקרים של תיאור מרחקים בפירוש רמב"ן (בר' כב 20, לה 16, מב 9; במ' יג 2), וכתב 'כי הוא מסתמך על הניסיון שרכש אחרי עלייתו ארצה'. י"צ מושקוביץ, 'חכמות היצוגיות בפירושו של הרמב"ן לתורה', שמעתין 131 (תשנ"ז), עמ' 29.

4. קבר דינה (בר' לד 12)

רמב"ן כתב: 'וירדה עמהם למצרים ושם מתה, ונקברה בארץ. וקבורתה ידועה עד היום בקבלה, והיא בעיר ארבאל עם קבר ניתאי הארבלי' (בר' לד 12). רמב"ן ציין שמיקומו של קבר דינה נזכר בקבלה, כלומר במסורת. מניין מסורת זו? דברי רמב"ן אלו בעניין זיהוי קבר דינה בסביבת הר ארבאל מופיעים כבר במהדורה הספרדית של פירושו,²⁶ אך לא מצאתי להם מקור במקורות חז"ל. לעומת זאת, כפי שהעיר שעוועל,²⁷ קיים דמיון רב בין דברי רמב"ן אלו לבין תיאורו של ר' שמואל בר' שמשון (1211), שערך מסע בארץ ישראל 57 שנים לפני הגעת רמב"ן לארץ, ותיאר את קבר דינה בסמוך לקבר נתאי הארבלי:

משם הלכנו לכפר חיטים, ומצאנו שם קבר. ובדרך רחוקה כמו ב פרסאות, קברים של שבטים וקבר דינה אחותם ביניהם, ועליו אילן של הדס [...] ומשם באנו לארבאל וראינו קברו של נתאי, ועליו ציון נאה.²⁸

דמיון זה בין תיאור קבר דינה בדבריו של ר' שמואל לבין פירושו של רמב"ן מחזק את ההשערה שברשותו של רמב"ן היו מספר ספרי מסע של עולי רגל, ובעת כתיבת פירושו לתורה עשה בהם שימוש.²⁹

הדבר נכון בוודאי ביחס לקבר דינה, שמופיע ברבים מיומני המסע, כפי שכותבים צבי אילן ואברהם אודרכת: 'בספרות הנוסעים וקברי הצדיקים תופסת ארבאל מקום נכבד מאז תחילת האלף השני לסה"נ. לפי מקורות אלה קבורים במקום ניתאי הארבלי, דינה בת יעקב [...]'.³⁰

26 בבדיקה מדגמית של עשרה כתבי־יד של פירוש רמב"ן, שחלקם שייכים למהדורה הספרדית וחלקם למהדורה הארץ־ישראלית, נמצא תיאור קבר דינה ככולם.

27 פירוש רמב"ן, ח"ד שעוועל (מהדיר), ירושלים תשי"ט, א, עמ' קצ. גם אשתורי הפרחי ציטט את דברי רמב"ן אלו על הימצאות קבר דינה בארבאל, ראו א"י חבצלת (מהדיר), כפתור ופרח, ירושלים תשנ"ז, א, עמ' רמה–רמו.

28 איגרת ר' שמואל בן ר' שמשון, מתוך א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת־גן תשל"א, עמ' 80. תיאור דומה מאוד נמצא גם בתיאוריהם של עולי רגל נוספים, כגון ר' מנחם החברוני (1215 בקירוב; ראו א' נויבאוור, 'גרגרי אוקספורד', הלכנון ה [תרנ"ט], עמ' 627). גם אחרי רמב"ן מופיע תיאור זה בחיבור 'תוצאות ארץ ישראל' (חיבור המיוחס לאחד מתלמידי רמב"ן; ראו ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 84–85). אולם בכמה ספרי מסעות לא צוין שקבר דינה נמצא בסביבות הארבאל: סיבוב ר' פתחיה מרגנשבורג (סוף מאה י"ב; ראו אייזנשטיין [לעיל הערה 23], עמ' 55); בתיאור הקברות של ר' יעקב, שליח ר' יחיאל מפריס (1260; ראו י' בן־צבי, 'סמני כתבי הקברות לר' יעקב מפריס', מזרח ומערב ג [תרפ"ט], עמ' 10). ראו עוד מ' איש־שלום, קברי אבות: לחקר מסורות הקברים העבריים בארץ־ישראל, ירושלים תש"ח, עמ' 60.

29 יחד עם זאת, באתרים אחרים מתעלם רמב"ן מתיאור מפורט המובא בספרי המסעות, דבר המצמצם את אפשרות השימוש שלו בחלק מספרי מסעות.

30 צ' אילן וא' אודרכת, 'ארבאל: עיירה קדומה במזרח הגליל התחתון', קדמוניות כב 3–4 (תש"ן), עמ' 111.

אלחנן ריינר מתאר את נושא עליית הרגל באופן כללי. בהקשר זה ראוי לציין את דבריו הנוגעים לתקופה זו. לדבריו, עיצוב מוסד העלייה לרגל בחברה היהודית בימי הביניים, בעיקר בארצות מוצאם של הצלבנים, התפתח בעקבות הכיבוש הצלבני והתגברות העלייה לרגל הלטינית לארץ הקודש.³¹

5. קבר רחל (בר' לה 16)

המושג 'כברת ארץ' נזכר במקרא פעמיים בהקשר לקבר רחל:

וַיִּסְעוּ מִבֵּית אֵל וַיְהִי־עוֹד כְּבֵרַת־הָאָרֶץ לְבֹא אֶפְרָתָה וַתֵּלֶד רַחֵל וַתִּקַּשׁ בְּלִדְתָהּ (בר' לה 16); וַאֲנִי בָּבֶלִי מִפְּדֹן מִתָּה עָלִי רַחֵל בְּאָרֶץ כְּנָעַן בְּדֶרֶךְ בְּעוֹד כְּבֵרַת־הָאָרֶץ לְבֹא אֶפְרָתָה וְאֶקְבְּרָהָ שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרָתָה הוּא בֵּית לָחֶם (בר' מח 7).

בעת כתיבת פירושו בספרד שלל רמב"ן את פירושו של רש"י למילה 'כברת' במשמעות של מידת קרקע, וסבר כדברי רד"ק, שפירוש המילה 'כברת' הוא תיאור זמן הליכה מסוים. רמב"ן ביסס את פירושו הן מבחינה לשונית הן מבחינת פרשנות מקראית: לדבריו, האות כ"ף אינה חלק שורשי מהמילה אלא תוספת שמשמעותה בקירוב, והיא קשורה לתיאור זמן של אכילה מועטת:

ומוצא המלה – מן 'היו לברות למו' (איכה ד 10); 'ותברני לחם' (שמ"ב יג 5); ענין אכילה מועטת בבקר; ופירושה: שיעור מהלך ארץ מן הבקר עד לעת האכל, כי כן ישערו כל הולכי דרך (רמב"ן לבר' לה 16).

לפי הסבר זה, סבר רמב"ן שהמילה 'כברת' מתארת זמן הליכה קצר, משעות הבוקר ועד עצירת ההליכה לשם הפסקה לארוחת הבוקר. לאחר שרמב"ן הגיע לארץ, הוא מתאר בהתרגשות כי הוא רואה את קבר רחל בבית לחם, בקרבה רבה לירושלים, יותר מששעיר בפירושו שנכתב בספרד. בעקבות זאת שינה את דעתו והסכים עם דברי רש"י, שפירוש הביטוי 'כברת ארץ' הוא תיאור למידת קרקע. ההתוודעות לקרבה הגאוגרפית שבין קבר רחל לבית לחם התרחשה, כפי שהוא העיד, רק לאחר שהגיע לארץ, עדות המצמצמת את כמות התיאורים של עולי רגל שהגיעו לידי, שכן בחלקם תוארה עובדה זו בפירוט.³²

31 א' ריינר, 'השקר הגלוי והאמת הנסתר': נוצרים, יהודים ומקומות קדושים בארץ ישראל במאה ה"ב, ציון סג, ב (תשנ"ח), עמ' 159.

32 בנימין מטודלה כתב: 'זמשם [ירושלים; ד"ש] שתי פרסאות לבית לחם ליהודה הנקרא לאדום בטליאם (Bethlehem) וקרוב לבית לחם כחצי מיל קבורת רחל על אם הדרך' (אייזנשטיין [לעיל הערה 23], עמ' 27); יעקב בן נתנאל כתב: 'וקבורת חנה וקבורת רחל קרוב לירושלים פרסה וחצי' (יערי [לעיל הערה 28], עמ' 56). לעומת תיאור מפורט זה, בתיאורו של ר' שמואל בן ר' שמשון לא מופיע תיאור המרחקים מקבר רחל לבית לחם או לירושלים (יערי, שם, עמ' 78–79). דבר זה מחזק את האפשרות שרמב"ן השתמש בספר מסע זה, כפי שכבר נזכר בהקשר לקבר דינה. ר' מנחם החברוני (1214)

רמב"ן, כאמור, עדכן את פירושו לפי הגתונים שראה ותיאר את מיקומו של קבר רחל בסמוך מאוד לבית לחם:

ועכשיו שזכיתי ובאתי לירושלים, שבח לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל, והנה הוכחש הפירוש הזה [...]. אבל הוא שם מדת הארץ כדברי רבנו שלמה (רמב"ן לבר' לה 16).

בהמשך תוספת זו לפירושו הוכיח רמב"ן, מתוך ראיית המציאות הגאוגרפית, שקבר רחל נמצא בבית לחם ושלל את אפשרות הימצאותו ברמה, הן מבחינה זו שהקבר לא מצוי שם הן מבחינת הכרת המרחק בין 'רמה' לירושלים:

וכן ראיתי שאין הקבורה ברמה, ולא קרוב לה, אבל הרמה אשר לבנימין רחוק ממנה כארבע פרסאות, והרמה אשר בהר אפרים³³ רחוק ממנה יותר משני ימים (שם).

את הפסוק בירמיה המתאר לכאורה את מקום קבורת רחל ברמה הסביר רמב"ן על דרך המליצה: קולה של רחל (הקבורה בבית לחם), נשמע עד הרמה שבנחלת בנימין. את דבריו אלו מבסס רמב"ן על פשט הכתוב: 'לא נאמר בכתוב "ברמה רחל מבכה על בניה", אבל אמר כי שם נשמע הקול'. תוספת זו של רמב"ן בעניין קבר רחל מצויה כמעט בכל כתבי־היד הידועים לנו, כולל כתבי־יד שחסרות בהם תוספות אחרות: בחלק מכתבי־היד מופיעה תוספת זו בגוף הפירוש (פריס, הספרייה הלאומית, Heb 224 [מתכ"י, ס' 4262]); בחלק מכתבי־היד תוספת זו איננה מופיעה בפירוש, אך מופיעה בגיליון (פולדא, ספריית המדינה qu A 2 [מתכ"י, ס' 2141]); ורק בכתב־יד אחד לא נמצאת תוספת זו, אף שתוספות גאוגרפיות אחרות מצויות בו (ברלין, ספריית המדינה OR. FOL 584 [מתכ"י, ס' 1820]).

חלקים מתוספת זו של רמב"ן מופיעים גם אצל אישתורי הפרחי, בספרו 'כפתור ופרח', בתיאור קבר רחל: 'הראות מעיד על זה [...] והנה מצבת קבורת רחל היא לדרום ירושלם כמו שעה'³⁴. אישתורי הפרחי אמנם איננו מצטט את תחילת תוספת רמב"ן, שבה תיאר רמב"ן כי הגיע לארץ וראה את קבר רחל בבית לחם, אך בהמשך דבריו הוא מצטט מהמשך תוספת פירוש רמב"ן, שנמצאת במהדורה הארץ־ישראלית שלו. בבדיקה של עופר ויעקבס נמצא כי קטע תוספת זה העוסק בקבר רחל נמצא ברוב כתבי־היד, גם אלה השייכים למהד"ק.³⁵ משום כך הימצאותו בטופס רמב"ן שהיה בידי אישתורי הפרחי איננה מפתיעה כל כך.

כותב: 'ראיתי קבורת רחל בדרך אפרת היא בית לחם קרוב לירושלים ב' פרסאות למזרחו שלנו [...]' (א' נויבאואר, 'גרגרי אוקספורד/ הלכנון ה [תרג'ט], עמ' 626–629).

33 בדבריו הוא מכוון לרמה' הנזכרת בפסוק: 'וְהָיָה אִישׁ אֶחָד מִן־הַרְמָתִים צוֹפִים מֵהַר אֶפְרַיִם וַיִּמְנוּ אֶלְקָנָה בְּנֵי־יִרְחָם בְּנֵי־אֶלְיָהוּא בְּנֵי־תָחוּ בְּנֵי־צוּף אֶפְרַתִּי' (שמ"א א 1).

34 חבצלת (לעיל הערה 27), פרק י, עמ' רמו.

35 ראו עופר ויעקבס (לעיל הערה 6), עמ' 232–233.

6. המרחק מחברון לשכם (בר' לו 14)

כאשר רמב"ן התייחס למכירת יוסף בידי אחיו הוא כתב: 'זיכיר הכתוב המקום אשר שלחו משם, לומר כי היה מרחק רב ביניהם ולכן עשו עמו רעה, כי רחוקים היו מאביהם' (בר' לו 14). כבר הסברנו לעיל שאומדן המרחקים של רמב"ן לא היה תמיד בהתאמה למציאות הגאוגרפית; על מרחק של מאות קילומטר (בין ארם נהריים לכנען) הוא כותב: 'אין המרחק רב' (בר' כב 20), ולעומת זאת, על מרחק של עשרות קילומטר (בין חברון לשכם) הוא כותב: 'מרחק רב ביניהם' (בר' לו 14). נראה ששיקול פרשני אחר עמד ביסוד פירושו: כאשר הוא רצה להסביר את האפשרות שהגיעה לאברהם השמועה על לידת בנים למלֶפָה בחרן, הוא אמר שהמרחק לא גדול. לעומת זאת, כאשר הוא רצה להסביר את התעוזה של האחים למכור את יוסף ולשבח את יוסף שהלך למרחקים במצוות אביו, הוא כתב שהיה מרחק רב בין חברון לשכם.

7-8. המרחק מחברון למצרים (בר' מב 9; במ' יג 2)

בשני מקרים נפרדים במהדורה הארץ-ישראלית ציין רמב"ן את המרחק שבין מצרים וחברון. במקרה הראשון תמה רמב"ן מדוע יוסף לא שלח הודעה לאביו על הימצאותו במצרים, שהרי המרחק בין מצרים, שבה נמצא יוסף, לחברון, שבה נמצא יעקב אביו, הוא רק כשישה ימים: 'איך לא שלח כתב אחד לאביו להודיעו ולנחמו? כי מצרים קרוב לחברון כששה ימים' (בר' מב 9). במקרה אחר, בקשר להוראות שנתן משה לנשיאים שנשלחו לתור את הארץ, הוא כותב שהמרחק בין חברון למצרים הוא כמהלך שבעת ימים (התוספת הנזכרת מובאת באות זרה). בטבלת ההשוואה שלהלן יש עדויות חזקות לכך שזהו קטע תוספת בחלק גדול מכתבי-היד:

[...] ולכך אמר להם: 'ולקחתם מפרי הארץ' – כדי שיראו בעיניהם בשבח הארץ. ומן הידוע, כי אין מצרים רחוק מאד מחברון, רק כמהלך שבעת ימים, וארץ כנען מגעת בתחומה קרוב למצרים, ואי אפשר שלא ידעו הדרים במצרים עניין ארץ כנען הטובה היא אם רעה, אבל כוונתו של משה לדעת את הדרך אשר יעלה בה ואת הערים אשר יכבוש תחלה, כאשר פירשתי; ואמנם היו ישראל במצרים עבדים בעבודת פרך, לא ידעו ולא יבינו, על כן רצה משה שיגידו להם כל עניני הארץ לשמחם במעלותיה, כי יודע היה בהם (הפירוש לבמ' יג 2).

על טבלת ההשוואה

מלכתחילה בדקנו והשווינו רק תוספות ושינויים בתחום הגאוגרפי ששיערנו שהם עשויים להופיע בפירוש רמב"ן במהדורה הארץ-ישראלית, ולא הוזכרו כאן עשרות ההתייחסויות הגאוגרפיות בפירוש רמב"ן שנכתבו בספרד ושלא נערך בהן שינוי כלשהו. כדי לבדוק היכן

שינה או הוסיף רמב"ן לפירושו במהדורה הארץ ישראלית, נעזרנו ברשימת התוספות של רמב"ן שנמצאת בחלק מכתבי־היד, במחקרים שעוסקים בתוספות הרמב"ן וכן ברשימה מעודכנת של תוספות רמב"ן, שעופר ריכז לאחרונה.³⁶

שניים מתוך נושאי ההשוואה העוסקים בעניינים גאוגרפיים – ציון המרחק בין ארם נהרים ובין ארץ כנען (בר' כב 20), וזיהוי של קבר דינה (בר' לד 20) – נבדקו על ידינו, אף שאינם מופיעים ברשימת התוספות, משום ההשערה שאולי גם הם קטעי תוספת, דבר שהזוהם לאור מציאת פירושים אלו בכל מדגם מכתבי־היד שבדקנו.

כתבי־היד שנבדקו משקפים חלק מדרכי שילוב תוספות ותיקוני רמב"ן במהדורותיו: מהדורה ספרדית (מהד"ק), מהדורה ספרדית משולבת עם מהדורה ארץ ישראלית (מהד"ק עם מהד"ב) ומהדורה ארץ־ישראלית (מהד"ב).³⁷ הם מסודרים בהתאמה לחלוקה זו ולתאריכו של כתב־היד, כלומר החל ממהדורות המשקפות את המהדורה הספרדית, לאחר מכן מהדורות המשקפות מהדורות שניתן למצוא בהן מאפיינים של נוסח מהד"ק יחד עם מאפייני נוסח מהד"ב, ולבסוף כתבי־יד עם מאפיינים של מהד"ב בלבד.

הסימן '4' משמעותו שיש תוספת או תיקון בכתב־היד, ולעומת זאת, הסימן '–' משמעותו היעדר תוספת או תיקון בכתב־היד. כאשר ישנו שינוי מסוים בטקסט הנדון (כגון תוספת אותיות או השמטתן, מיקום חריג בתוך כתב־היד) הערנו על כך בהערות השוליים.

יש לציין כי הקטעים הנזכרים אצל כהנא כתוספת הם: 'ועוד חקרנו וידענו' עד המילה 'אשור' (בר' יא 28);³⁸ 'מצרים קרוב לחברון כששה ימים' (בר' מב 9);³⁹ 'אין מצרים חרוקה מאד מתברון רק כמהלך שבעת ימים' (במ' יג 2).⁴⁰ כל שאר הקטעים שבדקנו ומופיעים בטבלה אינם מופיעים אצלו.

מתוך עשרות ההתייחסויות הגאוגרפיות של רמב"ן בפירושו לתורה נבדקו על ידי שמונה מקרים של פרשנות גאוגרפית, שבהם הנחתי שייתכן שמדובר בתוספת או תיקון שרמב"ן ערך בפירושו, בעקבות הגעתו לארץ. בדיקה של חלק מהאתרים והדרכים שבהם עסק רמב"ן בפירושו מלמדת כי בנוסף למקורות של המקרא עצמו, חז"ל ופרשנים שקדמו לו, השתמש רמב"ן גם בספרי מסעות של עולי רגל יהודים, עוד בהיותו בספרד – 'המהדורה הספרדית', וגם לאחר הגעתו לארץ, השתמש רמב"ן במקורות מידע שונים, בנוסף להיכרותו מקרוב את הגאוגרפיה של ארץ ישראל, ועדכן את פירושו לתורה – 'המהדורה הארץ־ישראלית'.

36 תודתי לפרופ' יוסף עופר על הסיוע בעזרה בהגעה לנתונים שונים בכתבי־היד של פירוש רמב"ן לתורה. השגת חומר זה מכתבי־היד, לפני פרסום מחקרו המקיף, סייעה לי רבות בעניין קביעת התוספות והשינויים שרמב"ן ערך במהדורה הארץ־ישראלית.

37 לפירוט ותיאור של כתבי־היד המשקפים מהד"ק וכן שילוב מהד"ק עם מהד"ב ראו עופר ויעקבס (לעיל הערה 6), עמ' 85–89.

38 כהנא (לעיל הערה 3), עמ' 31.

39 שם, עמ' 33.

40 שם, עמ' 37.

השוואה מדגמית של עשרה כתיבי יד שונים של פירוש רמב"ן לתורה, שמייצגים לכאורה את שתי מהדורות פירוש רמב"ן לתורה, מלמדת כי אף שמקובל להניח במחקר, כי קיימות רק שתי מהדורות לפירושו, הראשונה שנכתבה בספרד והשנייה שעודכנה בארץ ישראל, קשה מאוד לאשש מסקנות אלו בכל כתיבי היד ולכל אורך פירושו. דבר זה בא לידי ביטוי בשוני הרב המוצג בטבלה, ומלמד כי קיימות מהדורות מעורבות, עם חלק מהתוספות בגוף הפירוש, בגיליון או ברישומות נפרדות. דבר זה מלמד על גלים של העתקות לאורך השנים, וניתן להניח שרמב"ן עצמו כתב כמה מהדורות לפירושו בארץ ישראל.

טבלה

עניינים גאוגרפיים בפירוש רמב"ן על פי כתיבי יד

8.	7.	6.	5.	4.	3.	2.	1.	
מזרים מאד מחברון רק כמהלק שבעת ימים (במ' יג 2)	מזרים קרוב לחברון כששה ימים (בר' מב 9)	כי היה מרחק רב ביניהם (בר' לו 14)	מקבר רחל לבית לחם (בר' לה 16)	קבר דינה (בר' לד 12)	כי/שאין המרחק רב בין ארס נהרים ובין ארץ כנען (בר' כב 20)	ידוע כי מרחק רב בין אלוני ממדא' (בר' יד 15)	חקרנו וידענו (בר' יא 28)	
+	-	+	+	+	+	41+	-	טורינו, הספרייה הלאומית A II 11 (מתכ"י, ס' 35117), שנת 1464, מהד"ק
-	44+	+	43+	+	+	42-	-	פולדא, ספריית המדינה qu A 2 (מתכ"י, ס' 2141), מאות יד-טו, מהד"ק

41 בין אלוני ממדא].

42 'ידוע כי מרחק רב בין אלוני מורה אשר הוא בתחלת ארץ ישראל בעבר הירדן ושם הר גריזים והר עיבל לדמשק אשר הוא חוצה לארץ [...].'

43 בגיליון.

44 בגיליון: 'כי מצרים קרוב לחברון כו' ימים [...].'

8. 'אין מצרים רחוקה מאד מחברון רק כמהלך שבעת ימים' (במ' יג 2)	7. 'מצרים קרוב לחברון כששה ימים' (בר' מב 9)	6. 'כי היה מרחק רב ביניהם' (בר' לו 14)	5. מקבר רחל לבית לחם (בר' לה 16)	4. קבר דינה (בר' לד 12)	3. 'כי/שאין המרחק רב בין ארם נהרים ובין ארץ כנען' (בר' כב 20)	2. 'ידוע כי מרחק רב בין אלוני ממדא' (בר' יד 15)	1. 'חקרנו וידענו' (בר' יא 28)	
-	-	+	+	+	+	-	-	פריס, הספרייה הלאומית, Heb, 224 (מתכ"י, ס' 4262), מאה טו, מהד"ק
-	-	+	-	+	+	- ⁴⁵	-	ברלין, ספריית המדינה 584 OR. FOL (מתכ"י, ס' 1820), מאה טו, מהד"ק
-	+	+	+	+	+	-	-	לונדון, הספרייה הבריטית, הרלי 5503, מרגליות 209 (מתכ"י, ס' 4863), שנת 1472, מהד"ק + מהד"ב

45 'ידוע כי מרחק רב בין אילוני מורה אשר הוא בתחלת ארץ ישראל בעבר הירדן ושם הר גרזים והר עיבל לדמשק אשר הוא [חוקן] לארץ [...]'.

.8 'אין מצרים רחוקה מאד מחברון רק כמהלך שבעת ימים' (במ' יג 2)	.7 'מצרים קרוב לחברון כששה ימים' (בר' מב 9)	.6 'כי היה מרחק רב ביניהם' (בר' לז 14)	.5 מקבר רחל לבית לחם (בר' לה 16)	.4 קבר דינה (בר' לד 12)	.3 'כי/שאין המרחק רב בין ארם נהרים ובין ארץ כנען' (בר' כב 20)	.2 'ידוע כי מרחק רב בין אלוני ממרא' (בר' יד 15)	.1 'חקרנו וידענו' (בר' יא 28)	
+	-	+	+	+	+	-	+ ⁴⁶	פרמה 3258; דה רוסי 1378 (מתכ"י, ס' 13945), מאה יד, מהד"ק + מהד"ב
+	+	+	+	+ ⁴⁸	+	+ ⁴⁷	+	פריס, הספרייה הלאומית, Heb, 222 (מתכ"י, ס' 4260), שנת 1484, מהד"ב
+	+	+	+	+ ⁵⁰	+	+ ⁴⁹	+	רומא, אקדמיה די לינשי, ספריית קורסיניאנה 4 A .44 (מתכ"י, ס' 1291), שנת 1453, מהד"ב

46 בגיליון, בכתב חלש מאוד.

47 'ידוע כי מרחק רב בין אלוני מורה אשר בחברון בארץ יהודה לדמשק אשר הוא בתחלת ארץ ישראל בעבר הירדן ושם הר גריזים והר עיבל לדמשק אשר הוא חוצה לארץ'.

48 חסר: 'בקבלה'.

49 'ידוע כי מרחק רב בין אילוני ממרא אשר הוא בתחלת ארץ ישראל בעבר הירדן ושם הר גריזים והר עיבל לדמשק אשר הוא חוצה לארץ [...]'.

50 'והיא בעיר ארבאלי עם קבר נתאי הארבאלי'.

8. 'אין מצרים רחוקה מאד מחברון רק כמהלך שבעת 'ימים' (במ' יג 2)	7. 'מצרים קרוב לחברון כששה 'ימים' (בר' מב 9)	6. 'כי היה מרחק רב ביניהם' (בר' לז 14)	5. מקבר רחל לבית לחם (בר' לה 16)	4. קבר דינה (בר' לד 12)	3. 'כי/שאין המרחק רב בין ארם נהרים ובין ארץ כנען' (בר' כב 20)	2. 'ידוע כי מרחק רב בין אלוני ממרא' (בר' יד 15)	1. 'חקרנו וידענו' (בר' יא 28)	
+	+	+	+	+	+	+	+	אוקספורד, בודלי' 239 Opp. (מתכ"י, 'ס' 16375), מאה יד, מהד"ב
+	-	+	53+	+	+	52+	51+	פריס, הספרייה הלאומית, Heb, 219 (מתכ"י, 'ס' 4258), מאה יד, מהד"ב

51 'עוד חקרנו וידענו על פי תלמידים רבים שהיו יושבין בארץ ההיא כי היתה עיר גדולה בין חרן ובין אשור [...]'.
 52 'ידוע כי מרחק רב בין אלוני מורה אשר הוא בתחלת ארץ ישראל בעבר הירדן ושם הר גרוזים והר עיבל לדמשק אשר הוא חוצה לארץ [...]'.
 53 בכתב־יד זה קיימים כמה שינויי נוסח. לדברי עופר (בעל־פה), כתב־יד זה מייצג מהדורה ארץ־ישראלית של רמב"ן אך יש בו גם פירושים המייצגים את המהדורה הספרדית. דוגמה: בתחילת פירושו על זיהוי קבר רחל (בר' לה 16): 'זה כתבתי תחלה קודם עברי עבר לים ועכשו שזכיתי ובאתי לירושלים עיר הקודש [...]'.
 54

